

Antonio Gramsci második kirablása

Az antikapitalizmus egyik klasszikusának újbaloldali és újjobboldali (félre)értelmezéseiről

„Gramsci a miénk – olvassuk, értelmezzük, használjuk!”

Békés Márton: *Gramsci jobbról*¹

A félremagyarázott Gramsci

Antonio Gramsci (1891–1937) Marx követője volt – kommunista politikus és teoretikus, szervező és vezető, újságíró és szerkesztő egy személyben. Sokrétű és gazdag életműve mágnesként vonzza az érdeklődést. Nézeteit felhasználták újbaloldaliak és az újjobboldali képviselői is, hogy álláspontjukat alátámasszák, politikai gyakorlatukat megtervezzék vagy igazolják általuk. Ennek során mindenekelőtt megfosztják *antikapitalizmusától*, amit gondolkodása terhének, kínos, kellemetlen vagy folytathatatlan elemének tartanak. Gramsci főként azért lett érdekes a számukra, mert valamely „*kulturális hegemónia*” megértéséhez, lebontásához, igazolásához vagy éppen kiépítéséhez szükséges elmélet forrásának tekintik. Felhasználásának, sőt kihasználásának zavaró eleme pedig éppen antikapitalizmusa, kommunista volta. Gramsci kell nekik, de Marx (és persze Lenin) nélkül, megszabadítva a radikális és forradalmi baloldal politikájának egész hagyományától.

Hogyan lehetséges ez? Hogyan lehetséges, hogy újbaloldali és újjobboldali értelmezők a *kulturális hegemónia* koncepciójának képviselőjeként ismerik és ünneplik Gramscit, miközben ő maga soha nem hagyta el a marxi hagyományt, és mindvégig a radikális változ(tat)ás forradalmi stratégiáját kutatta? Hogyan lehetséges, hogy a következetesen antikapitalista és antifasiszta Gramscit az újjobbol-

dal törekvéseinek szellemi megalapozására is felhasználják? Hogyan lehetséges, hogy valamiféle idealista filozófust faragnak belőle, aki szerint a felépítmény állítólag elsőbbséget élvez az alappal szemben, és aki szerint minden az ideákból fakad? Hogyan lehetséges, hogy Gramscit már-már polgári szerzővé torzítják, aki szerint a gondolat az első, a fürge szellem, a mozgékony eszme jár elől, amit mindenkor csak lassan követ a lomha anyag? Hogyan lehet így összerosni Antonio Gramscit az általa jól ismert és nagyra tartott, de mindenkor következetesen bírált Benedetto Croce-val?

E furcsaságok egyik fő oka az, hogy a töredékes írások sokféleképpen értelmezhetők. Márpedig élete utolsó évtizedében Gramsci szükségképpen csak töredékesen, sokszor kifejtetlenül, rejtjelezve és utalásszerűen írhatott. A tendenciózus értelmezések másik fő oka az, hogy az utókor egyes áramlatainak érdekében áll félremagyarázni nagy hatású szerzőket, hogy ez által használhassák fel gondolataikat tőlük eredendően idegen álláspontok megalapozására. Ehhez e gondolatokat ki kell szakítani eredeti összefüggéseikből, amelyek között megfogalmazódtak; gyökerestől ki kell tépni őket táptalajukból, majd át kell ültetni őket egy olyan új értelemösszefüggésbe, amelyben az eredeti gondolat immár az átültető törekvéseit és szándékait szolgálja. Halála után ez a sors várt Gramscira is.

Így lett a marxista és kommunista Gramsci halála után „szerzett teoretikus” újjaloldaliak és újjobboldaliak kezén egyaránt. Így válhatott alkalmassá az olasz fasiszta rezsim börtöneiben raboskodó, következetesen antikapitalista és antifasiszta Gramsci arra, hogy tendenciózusan szerkesztett gondolataival megalapozzák az újjobboldal politikai törekvéseit. És végül így lehetséges, hogy Gramsci fogalmait felhasználva itthon még az Orbán-rezsim hegemoniaépítése is igazolhatóvá, sőt ünneppelhetővé vált.

Könyvtárszoba, íróasztal és polgári egzisztencia nélkül

Életének utolsó bő tíz évét (1926–1937) Gramsci politikai fogolyként, megnyomorító körülmények között élte le. 1926-ban volt párttársa, a szocialista politikusból fasiszta népvézérré váló Benito Mussolini parancsára letartóztatták és börtönbe vetették. A *Duce* helyesen mérte fel, hogy Gramsci intellektusa, karizmája, szervezői és vezetői képességei veszélyesek lehetnek az 1922 után megszilárdítandó egyleduralmára. A Gramscit vádló fasiszta ügyész Mussolini

akarátát fogalmazta meg 1928-ban a bíróságon: „Húsz évre meg kell akadályoznunk ennek az agynak a működését!”

Az utókor számára talán legfontosabb és legtanulságosabb munkáit Gramsci 1929 és 1935 között, rabként írta. A börtönből is levelezett, emellett egymást követő füzetek sorába írta feljegyzéseit – innen az elnevezések: börtönlevelek és börtönfüzetek.² Olykor csak terveit jegyezte le, hogy milyen kérdéseket kellene alaposabban megvizsgálnia, milyen forrásoknak kell majd utánanéznie, amint lehetősége adódik rá.

A polgári tudósoknak a 19. és a 20. században is megadatott a saját íróasztal, a magánkönyvtár és a dolgozószoba, valamint a gondolkodásra és a szellemi munkára fordítható szabadidő. A kényelmes, polgári élet és a tisztaság megszerezése. Marx és Gramsci velük szemben csak kényszeres körülmények közt róhatta sorait. Nem egyetemi tanszékeken vagy kutatóintézetekben dolgoztak havi fix jövedelemért és biztos nyugdíjért, hanem a munkásmozgalomban és a munkásmozgalom számára végeztek egyszerre szellemi-elméleti és gyakorlati-politikai munkát. Írtak, olvastak, kutattak és tanítottak – mégsem voltak „akadémikusok”. Szerveztek, intéztek, agitáltak és konspiráltak – mégis messze többek voltak pusztán politikuskoknál. Életükben elmélet és gyakorlat, gondolkodás és cselekvés, filozófia és politika látszólagos ellentmondása szerves egységet alkotott.

Gramsci egész életében komoly nélkülözések között, fizikai fájdalomtól kínozottan élt – már 1926-os letartóztatása előtt is. Lefogása után helyzete és egészségi állapota azonban sokat romlott. Különösen a harmincas években hatalmasodtak el betegségei. Ennek oka, hogy Mussolini börtöneiben súlyos betegként sem kapott megfelelő orvosi ellátást; alvását és pihenését éveken keresztül, szisztematikusan zavarták; a neki küldött leveleket, könyveket, füzeteket, írószert több esetben is visszatartották; jegyzeteit rendszeresen átnézték. Őrei felügyeletét és a cenzúrát elkerülendő sokhelyütt bújtatottan fogalmazott, rejtjelezve írt, kódokat használt. (A történelmi materializmus, illetve a marxizmus helyett például „a gyakorlat filozófiája” kifejezést használta. Elvtársaira jellemzően keresztneveket használva utalt: Lenint Iliciként, Luxemburgot Rosaként, Trockijt Bronstejnként nevezte meg írásaiban.)

Harminchárom teleírt börtönfüzetének összesen majdnem háromezer oldala ilyen körülmények között íródott tehát, nem tisztas polgári keretek közt, csendes dolgozóasztal mellett, párnázott fotelokban. Márpedig a zaklatott és nyomorúságok körülmények jegyzetei tartal-

mán és formáján is nyomot hagytak. Az utókor e töredékes szövegfollyammal szembeülve óhatatlanul szerkesztői segítségre szorul. Még az egységes, mert lezárt művek is megengedik, hogy többféleképpen értsük őket. Különösen igaz ez azonban a szorongató körülmények közt írott, széttartó munkákra.

Elmondható mindez Marxról is, aki szintúgy nyomorogva, betegségtől kínozottan dolgozott. A megnyomorító körülmények között, kézzel írott, nehezen olvasható sorok, olykor befejezetlen mondatok, elvarratlan szálak, töredékes és kifejtetlen gondolatok nem állnak meg a maguk lábán (vagy csak nagyon nehezen). Nemigen adhatók ki eredeti formájukban, szerkesztés, értelmezés, kritikai kommentár nélkül. De akkor hogyan szerkesszék őket? Milyen előfeltételezett gondolati totalitás alapján egészítsék ki a szerkesztők a részlegességükben és csapongásukban nem ritkán széttartó töredékeket? Mivé szerkesszék? Hogyan értelmezzék?

A történelem nyitott felfogása Marxnál – és ahogyan ez a marxizmusban lezárult

„Marx jóval több kéziratot hagyott hátra, mint amennyit megjelentetett. Ellentétben a közkeletű elképzeléssel, *oeuvre*-je töredékes, egymásnak ellentmondó elemekből áll.”³ Mindezt kutatója, Marcello Musto írta Marx életművéről, hozzátéve: még ma sincs teljes kiadása. Marxról kialakított mai képünket életműve *eddig megjelent részei* alapján rajzoljuk meg. E töredékeket pedig nemcsak szisztematikusan szerkesztették, de olykor tendenciózan is.

Marx egyik első szerkesztője jól ismert módon munkatársa, Friedrich Engels volt, aki igyekezett egységes, lezárt tudományos modellt kanonizálni Marx írásaiból. E folyamat már Marx életében megkezdődött, halála után azonban kibontakozott és különösen szembeötlővé vált. Engels mellett, illetve őt követően folytatta e rendszerező munkát Eduard Bernstein és Karl Kautsky, illetve az orosz marxizmus képviselői, Plehanov és Buharin, majd még sokan mások. Az eredmény a marxizmus vagy pontosabban annak egyik fajtája lett (Sztálin alatt a marxizmus–leninizmus), amire maga Marx is azt mondta volna, hogy ebben az értelemben ő maga sem marxista.⁴ Hiszen az értelmezés, a szerkesztés, a kanonizálás folyamatában olyan álláspont is tulajdonítható egy-egy szerzőnek, ami igazán távol állt tőle – vagy állt *volna* tőle, ha valaha is megéli.

Egy példát említve: Marx és Engels már korai írásuk egyikében kifejtették, hogy álláspontjuk szerint

„A történelem semmit sem tesz [...]! Ellenkezőleg, az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a maga céljainak keresztülvitelére – mintha a történelem valamilyen különálló személy volna –, hanem a történelem *nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége.*”⁵

Mégis, a Marx műveit rendszerező (és egységes kánonná szervező) utókor a történelem „mozgástörvényeinek” felfedezését tulajdonította neki. Olyan zárt magyarázatot, amelyek a természettörvényekhez hasonlatosan állítólag „történelmi szükségszerűséggel” hatnak, azaz elkerülhetetlenül és szükségszerűen elvezetnek az elméletben meghatározott eseményekhez, szakaszokhoz, stációkhoz, formációkhoz.

Az egységes tudománnyá faragott marxizmus formájában tehát végül „megfogalmazódott a történelmi törvények objektivitásának babonája, mely szerint ezek a törvények az emberi akarattól függetlenül működnek, akárcsak a természeti törvények”.⁶ E rendszerező-kanonizáló „folyamatok eredményeképpen egyfajta szisztematikus doktrína öltött testet, amolyan kezdetleges evolucionista világmagyarázat, megspékelve egy kis gazdasági determinizmussal”.⁷

Az ökonomizmus bírálata Gramscinál – és ahogyan félremagyarázzák

Ezt a gazdasági determinizmust, vagyis a történelmi materializmus azon szélsőséges változatát, amit a gazdasági tényezőkből levezetett magyarázat jellemez, tartotta elfogadhatatlannak Gramsci is. E torzítást ő ökonomizmusnak nevezte és visszatérően bírálta. Gramsci szerint nem segíti a fennálló viszonyok magyarázatát, ha pusztán (vagy elsődlegesen) a gazdasági (ökonómiai) összefüggéseket vesszük figyelembe. Ugyanígy: nem vezethet sikerre az az ökonomista stratégia sem, amely az antikapitalizmust a gazdasági harcra korlátozza vagy amely a politikai harcot a gazdasági folyamatokból kívánja levezetni.⁸

Gramsci mindezt nagyon világosan megfogalmazta:

„Ezért az ökonomizmus ellen nemcsak a történetírás elméletében, hanem – és különösképpen – a politikai elméletben is

gyakorlatban is harcolni kell. Ezen a téren a harcot a hegemonia fogalmának kibontásával lehet és kell folytatni, úgy, ahogy a gyakorlatban folytatták a politikai párt elméletének fejlesztésekor és egyes politikai pártok életének gyakorlati fejlesztésekor [...].”⁹

Az ökonomizmus ellenszere tehát Gramsci szerint a hegemonia. Az utókor jellegzetes Gramsci-értelmezései azonban eltúlozzák ezt az ökonomizmus-kritikát. Az ökonomizmus jogos bírálataból tévesen arra következtetnek, hogy Gramsci ezzel egyúttal a marxi hagyománytól is eltávolodott, elvetette a történelmi materializmust, filozófiai értelemben idealistává vált, a „felépítmények teoretikusa” lett, az „ideológiai felépítmények elsődlegességét hirdette a gazdasági alappal szemben”, „szakított Marx gazdasági determinizmusával és Lenin tekintélyelvűségével” és így tovább.¹⁰

Minderről azonban szó sem volt.¹¹

Mozgóháború és állóháború

Gramsci valójában Marx követője, a marxi hagyomány folytatója volt; sosem hagyta el a történelmi materializmust annak ellenére, hogy az eszmei-szellemi tényezők jelentőségét hangsúlyozta, ennek kérdéseit dolgozta ki. Antikapitalistaként a forradalomra törő olasz kommunisták egyik stratégiája és vezetője volt. Sohasem vált idealistává (sem filozófiai, sem politikai értelemben). Lenin politikai tevékenységét és elméleti munkásságát is nagyra tartotta.

Mindketten úgy látták, hogy az Oroszországban 1917-ben bevált harci stratégia Nyugat-Európában nem vezet sikerre. (Gramsci sokszor az első világháború katonai nyelvén fejezte ki magát, harcászati metaforákkal, a nagy háború hadi tapasztalataiból merítve.) A pétervári forradalom módszere, a „mozgó háború” (*war of maneuver*), vagyis az állam erődje ellen indított frontális támadás stratégiája *önmagában* nem alkalmas a győzelemre nyugaton. Az államhatalom elfoglalása egyetlen (szurony)rohammal Olaszországban sem tudná áttörni a polgári és a politikai társadalom jóval masszívabb védvonalait. Egyetértését kifejezve Gramsci így írt: „Azt hiszem, Ilici [azaz Lenin] megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás [...].”¹²

Nyugat-Európában Gramsci szerint (is) felőrlő hadviselést kell folytatni. Tüzérségi támadásokkal és kitartó ostrommal kell fellazítani a védvonalakat. Elhúzódó lövészárók-hadviselésre van szükség, lassan araszoló „állóháborúra” (*war of position*), majd fokról-fokra előre haladva kell meghódítani a politikai társadalom és a polgári (azaz civil) társadalom hadállásait. *Hegemóniára* van szükség, azaz vezető szerepet kell kivívni *a társadalomban*. Szellemileg, erkölcsileg és politikailag is fölénybe kell kerülni.

Összegezve:

„Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárók volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg; ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére.”¹³

Diktatúra és hegemonia, uralom és vezetés

A hegemonia abban különbözik a diktatúrától Gramsci szerint, hogy nem pusztán kényszeren és elnyomáson nyugszik, nemcsak az erőszak állandó fenyegetésén és félelmen alapul, hanem *ezek mellett valamiféle elfogadottságon is*. A hegemoniaépítés az önkéntes beleegyezés megszerzését célozza. Ha ez nem lehetséges, akkor a lemondó beletörődést kívánja kicsikarni. Ha ez sem, akkor végső soron a nélkülözhetetlen hozzájárulást kényszeríti ki erővel, vagy egyenesen erőszakkal. Így vagy úgy, de valamilyen formában együttműködést vált ki – fakadjon bár meggyőződésből vagy érdekből, önkéntes lelkesedésből vagy hideg számításból, bátorságból vagy félelemből.

Diktatúra és hegemonia megkülönböztetését Gramsci szintén Lenin-től vette át. Olykor ezt azonban uralom és vezetés különbségként fogalmazta meg:

„[E]gy társadalmi csoport fölénye kétféleképpen nyilvánulhat meg: »uralomként«, valamint »szellemi és erkölcsi vezetésként«. Egy társadalmi csoport uralkodhat az ellenséges csoportok felett, amelyeket igyekszik »felszámolni«, vagy le-

igázni, esetleg fegyveres erővel is; ugyanez a társadalmi csoport ugyanakkor vezetheti is a rokon és szövetséges csoportokat. E társadalmi csoport már a kormányzati hatalom megszerzése előtt is gyakorolhat, sőt, gyakorolnia kell a »vezetést« (sőt, ez a hatalom megszerzésének egyik fő feltétele); ezt követően válik uralkodóvá, amikor gyakorolja a hatalmat, de még ha szilárdan a markában tartja is azt, akkor is folytatnia kell a »vezetést«.¹⁴

Vagyis még az uralom gyakorlása, a hatalom megtartása mellett is fent kell tartania a vezetést (a hegemoniát). Gramscinál itt diktatúra és uralomgyakorlás, a kormányzati hatalom megszerzése és megtartása nagyjából egyet jelent. Megkülönbözteti ettől a hegemoniát vagy vezetést, ami mindenekelőtt szellemi és erkölcsi vezetést jelent. E megkülönböztetés nem jelent szembeállítást. A diktatúra kiépítéséhez, az uralomgyakorláshoz, vagyis a kormányzati hatalom megszerzéséhez előbb hegemoniára kell szert tenni szellemi és erkölcsi értelemben, majd ezt utána is meg kell tudnia őrizni.

A hegemoniát így kényszer és beleegyezés, erő (szak) és konszenzus *együttesen* tartja fent. Persze nem mindegy, hogy e két összetevő milyen arányban vegyül benne – különösen egy parlamentáris politikai rendszerben:

„A parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia »normális« gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálása jellemzi. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánumi fejezik ki – újságok és egyesületek –, s az utóbbiakat ezért bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják.”¹⁵

Hegemonia és történelmi blokk, alap és felépítmény

A hegemonia azonban nem pusztán szellemi, erkölcsi, kulturális vagy politikai jelenség. Nem gondolhatunk rá kizárólag a felépítmény részeként:

„A hegemonia ténye kétségtávol megköveteli, hogy a hegemon csoport figyelembe vegye azoknak a csoportoknak az érdekeit is

tendenciáit, amelyek fölött hegemóniát gyakorol, hogy kompromisszumos egyensúly jöjjön létre, azazhogy a vezető csoport korporatív jellegű gazdasági áldozatokat hozzon.”¹⁶

Gazdasági áldozatokat hozzon, azaz a termelés anyagi alapjai is érintettek itt. A folytatásban Gramsci félreérthetetlenül fogalmaz:

„Ám az is kétségtelen, hogy ezek az áldozatok és ez a kompromisszum nem érinthetik a lényegét, ugyanis ha a hegemonia etikai és politikai, szükségképpen gazdasági is, szükségképpen arra a döntő funkcióra épül, amelyet a vezető csoport a gazdasági tevékenység döntő magvában betölt.”¹⁷

Az a döntő feladatkör tehát, amelyet a hegemon, vagyis „a vezető csoport a gazdasági tevékenység döntő magvában betölt”, az élet újratermelésének *anyagi alapjában gyökerezik*. Mindez pontosan jelzi, hogy a hegemonia nem pusztán a felépítmény részeként értelmezendő. A hegemonia átfogja alap és felépítmény marxi megkülönböztetését. A hegemonia alap és felépítmény meghatározott egysége. A hegemonia ezért nagyon szoros rokonságban áll a „történelmi blokk”-kal (vagy „történelmi tömb”-bel).¹⁸

A „történelmi blokk” a hegemon csoport és a hegemoniája alá tartozó szövetséges csoportok történetileg egységessé szervezett gazdasági-politikai tömbje.¹⁹ Vezetők és vezetettek, kormányzók és kormányzottak, képviselők és képviseltek szövetségét, egyetlen társadalmi erővé szervezett voltát jelenti:

„Ha az értelmiség és a nép-nemzet, a vezetők és a vezetettek – kormányzók és kormányzottak – közötti viszony a szerves összeforrottságon alapul, amelyben érzélem és szenvedély megértéssé, és így tudássá válik (nem mechanikusan, hanem életszerűen) –, csak ekkor képviselheti a viszony, így megy végbe az egyes egyének cseréje kormányzottak és kormányzók, vezetettek és vezetők között, és valósul meg az együttélés, az egyetlen társadalmi erő; létrejön a »történelmi blokk«.”²⁰

Ez az egységes tömb közös, szervezett erőt testesít meg. Egy-szerre *történeli*, hiszen történeli építőmunka hozza létre; *politikai*, hiszen politikai törekvések öltenek testet benne és így a politikai szövetség(kötés)ek termékéről van szó; *gazdasági*, hiszen az anyagi

viszonyok újratermelésének gyakorlati folyamatai táplálják; *szellemi*, mert intellektuális munka eredményeként közös akarat formálja; és *társadalmi*, mert a tömb erejét társadalmi súlya adja meg.²¹

Egy ilyen dialektikus egységként értelmezhető tömb részmozzanatokra szabdalása és eldologiasítása baljós következményekkel jár. Hogy mi a *politikai* és mi a *társadalmi*, mi a *kulturális* és mi a *gazdasági*, mindenkor egymással összefüggésbe vonva érthető meg a marxi hagyomány alapelvei szerint. Elszakításuk szükségképpen rövidre vágott magyarázatokhoz vezet, lehasításuk megbosszulja magát. Éppen ez történt a *kulturális* hegemonia fogalmával, amelyet újbaldali és újjobboldali értelmezésben a felépítmény részének szokás tekinteni.

Kulturális hegemonia

A hegemonia újbaldali és újjobboldali értelmezései a hatvanas–hetvenes években jelentek meg. 1968 e tekintetben is mérföldkő.²² Az ekkoriban szárba szökő újabb értelmezések közös sajátossága, hogy hegemoniát *kulturális* jelenségként fogták fel és a felépítmény részének tekintették. A marxi hagyomány kultúra felé forduló áramlatai, a posztmarxizmus, az újbaldali és az eurokommunizmus e tekintetben hasonlóan kezdte értelmezni Gramscit és a hegemoniát, mint egyes liberálisok és a megszületőben lévő újjobboldali. „A posztmarxisták szemében Gramsci az ökonomizmus kritikusa, aki a politika szimbolikus, diszkurzív és esetleges (nyitott) természetét feltételezte a korábbi marxisták »politikai gazdaságtani« nézőpontja helyett.”²³ Ezt írja Gramsci 1968-as és posztmarxista olvasatáról Kiss Viktor, és semmi okunk megkérdőjelezni állítását.

Az ökonomizmus bírálójából Gramsci – e felfogásban – egy csapásra a politika szimbolikus, diszkurzív és ideológiai oldalának teoretikusává vált. E felfogás szerint „a hegemonia beleegyezésen alapul, a beleegyezést pedig a kultúrán keresztül biztosítják.”²⁴ Vivek Chibber szerint ez a kultúrára összpontosító hegemoniafelfogás vezetett oda, hogy a mindennapi életet keretező szerveződések – például az iskolát, a sajtót, a rádiót, a televíziót, az egyházat, valamint a különböző vallásos közösségeket, magántársaságokat, szakszervezeteket, civil szerveződések és polgári kezdeményezéseket – olyan intézményekként vizsgálják, amelyek létrehozzák és fenntartják a *kulturális* hegemoniát (az általuk közvetített jelentések, értelmezések és ideológiák révén). Azaz: a polgári társadalom olyan intézményeinek tekintették

ezeket, amelyek magától értetődőként és helyénvalóként fogadtatják el a fennálló viszonyokat.

Gramsci ezt nem pont így gondolta, szerinte ennél jóval összetettebb a kép. Mindez jól láthatóvá válik, ha megvizsgáljuk, miképpen fogta fel a tág értelemben vett államot (az angol fordításokban ez az *integral state*). Mint írta: „[...] »államon« nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia-gépezetet«, vagyis a polgári társadalmat is.”²⁵ Valamivel később hozzátette: „az állam általános fogalma olyan tényezőket is magába foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni [...]”.²⁶ Képletként összefoglalva: „Állam = politikai társadalom + polgári társadalom; vagyis kényszerrel páncélozott hegemónia.”²⁷

A „magánjellegű” „hegemónia-gépezet”, vagyis a polgári társadalom tehát valóban fontos tényező a képletben. Önmagában ez azonban csak része az egésznek. A tág vagy általános értelemben vett állam (*integral state*) nem pusztán beleegyezésen alapul, és nem is pusztán a *kulturális* hegemónia megszerzése szükséges hozzá, hanem a politikai társadalom feletti uralom is. Vagyis nélkülözhetetlen összetevő a kormánygépezet és az erőszakszervezetek összessége is. Az állam tehát egyrészt *kényszerrel páncélozza* a hegemóniát, másrészt e hegemónia is több, mint amit a *kulturális* hegemónia fogalma alatt érthetünk.

A baloldalt megújítani kívánó irányzatok tehát egy kulturális részkérdésre egyszerűsítették a hegemónia és a tág értelemben vett állam problémáit. Sosem metszették azonban ki olyan nagyvonalúan Gramsci gondolatait eredeti összefüggéseikből, ahogyan az újjobboldal tette a hetvenes évektől kezdődően. És ahogyan teszi ezt ma is. E két olvasatot – leegyszerűsítve: az újbaloldalt és az újjobboldalt – egymás mellé helyezve látszik igazán, mi mindenre fel nem használták a Mussolini börtöneiben írt füzetek töredékes gondolatait. Élete megrövidítése után Gramscit másodszor is megrövidítették – ezúttal halála után. Munkásságának második kirablásához az újbaloldal nyitotta meg az utat, végül azonban az újjobboldal fosztotta ki újra.

Kinek a Gramscija?

Az újjobboldal Gramsci-olvasata a *Nouvelle Droite* egyik alapító atyjától, Alain de Benoist-től származik.²⁸ De Benoist *Kulturális forradalom jobbról: Gramsci és az Új Jobboldal* című könyvében kifejtette: a hegemóniára törő mozgalmak először a kultúra világán belül

viszik sikerre eszméiket, és csak ezután vívhatják ki a politikai hegemóniát. De Benoist ezért az újjobboldal számára azt javasolta, hogy tanuljon politikai ellenfeleitől: tervezzen hosszú távra, építkezzen módszeresen, tegyen szert „metapolitikai” tudatosságra. Kulcsszava a „metapolitika”: ez alatt olyan összehangolt és távlatos stratégiát ért, amely lehetővé teszi az újjobboldal erői számára a politika előtt (és a politika mellett) a kultúra világának fokozatos meghódítását.²⁹

De Benoist és újjobboldali társai 1968-ban hozták létre kutatócsoportjukat az európai civilizáció tanulmányozására (*Groupement de Recherche et d'Études pour la Civilisation Européenne, GRECE*). Gramsci újjobboldali értelmezőiként ők masíroztak be azon a hátsó ajtón, amelyet az újbaloldal nyitott ki. Azzal, hogy az újbaloldal Gramscit a kulturális hegemonia „felépítményteoretikusává” alakította és megszabadította antikapitalizmusától, megkönnyítette az újjobboldal számára, hogy felhasználhassa nézeteit – immár a maga javára fordítva.³⁰ A kinyitott hátsó bejárat az újjobboldal számára is könnyedén megközelíthetővé és felhasználhatóvá tette Gramscit metapolitikai törekvéseik számára.³¹

Békés Márton Gramsci-értelmezése

Itt érkezünk vissza e tanulmány mottójához, a Békés Mártontól származó idézethez („Gramsci a miénk – olvassuk, értelmezzük, használjuk!”). Mindezek után már nem lepődhetünk meg, ha szembeesülve Békés Márton Gramsci-olvasatával ugyanazt a tendenciózus értelmezést találjuk, amit az újbaloldal alkotott meg, majd Alain de Benoist és az újjobboldal fordított a maga javára.³² A magyar történész, politikakutató és publicista a *Terror Háza Múzeum* kutatási igazgatójaként, valamint a *Kommentár* folyóirat főszerkesztőjeként 2018 óta kitartóan közvetíti Gramsci újjobboldali olvasatát. Nemcsak használja, ki is használja Gramscit az újjobboldal hegemoniaépítési törekvéseinek eszmei megalapozására és helyeslésére, a 2010 óta kiépülő Orbán-rezsim igazolására.³³

Gramsci elméleti munkásságának első és szerinte legfontosabb állítását így foglalja össze:

„Gramsci a feje tetejéről a talpára állította vissza a hegeli gondolatot megfordító marxizmust, amikor a fölépítmény (*sovrastruttura*) elsőbbségét hirdette. Éppen ezért kései értelmezői szerint

annyira eltávolodott a marxizmustól, hogy már-már megtagadta a gazdaság primátusát, sőt feladta a materialista szemléletet is. [...] Amint írásaiból leszűrhető, szerinte ugyanis a »fölépítmény« (Überbau) valójában fontosabb alakító tényezője a társadalom szerkezetének, mint a »gazdasági alap«. Hiszen a szokások, előítéletek, hagyományok, vélemények (vagyis a »kulturális komplexum«) határozzák meg az emberi viselkedés minden szintjét. A gazdasági megrázkódtatások csak kiegészítői lehetnek egy már régebb óta és mélyebben érlelődő változásnak – vagyis *a forradalmak a szellemben kezdődnek.*”³⁴

Ha nem tudnánk, mit várhatunk, e fenti sorokat olvasva akár meg is lepődhetnénk. Békés Márton Gramsci-értelmezését következetes filozófiai idealizmus jellemzi. Szisztematikusan félremagyarázza Gramsci nézeteit. Érdemes lenne a fenti idézetet szétszedni, sorról sorra cáfolni és megmutatni, hogy Gramsci valójában *miért nem ezt állítja*. E helyett jelen tanulmány egésze kívánja cáfolni Békés Márton Gramsci-értelmezését.

Alap és felépítmény marxi fogalmainak használata nem jelent érdemi Marx-értelmezést Békés Mártonnál, pláne nem jelent marxizmust vagy antikapitalizmust.³⁵ Békés Mártont valójában egyáltalán nem érdekli sem Marx, sem a marxi hagyomány, csak fel- és kihasználni akarja ennek elemeit, hogy aztán saját fegyverét fordíthassa szembe az ellenséggel: „Minden fordítva van, mint Marx hitte: az »alap« valójában a Kultúra, minden más a »fölépítmény«.”³⁶ Gramsci gondolatainak eredeti összefüggései sem érdeklik. Csak használni és kihasználni akarja. Beszúrt kérdőjellel azt is elvitatja, hogy Gramsci hű maradt a marxi hagyományhoz: „[...] Antonio Gramsci olasz marxista (?) gondolkodó [...]”³⁷

Másutt még tovább megy, amikor ezt írja: „[...] Gramsci számára Marx és Lenin alakja csak azért volt fontos, hogy meghaladhassa őket.”³⁸ Szó sincs erről.³⁹ Elég csak elolvasni azt a beszámolót, amelyet Gramsci egyik volt fogolytársa, Athos Lisa írt Gramsci börtönben tartott előadásairól és beszélgetéseikről.⁴⁰ Valójában itt valami másról van szó. Inkább Békés Mártonról mondható el, hogy Gramsci alakja csak azért fontos a számára, hogy intellektuálisan és politikailag kirabolhassa őt. Hogy faraghasson belőle egy idealista bábót, amit szembefordíthat Marxszal és Leninnel és az egész antikapitalista hagyománnyal, és ami így elferdítve már „segít” neki átszellemíteni és igazolni az Orbán-rezsim hegemóniaépítési törekvéseit.

Békés Márton számára Gramsci a „nemzeti-népi kollektív akarat” megformálásának szándéka miatt is érdekes.⁴¹ Való igaz, hogy Gramsci letartóztatása és bebörtönzése előtti utolsó írásában (a befejezetlenül maradt „A déli kérdés néhány aspektusa” címűben) is foglalkozott már azzal, miképpen volna létrehozható a dél-itáliai parasztság és az észak-olasz munkásság osztályszövetsége.⁴² Kommunistaaként Gramsci pontosan látta, hogy legkésőbb 1922-től, Mussolini győzelmével (Rómába menetelésével) a munkásmozgalom fontos csatát veszített. A szocialista forradalom elmaradt, helyette a fasizmus „passzív forradalma” győzedelmeskedett. Ennek egyik okát Gramsci abban látta, hogy nem sikerült maguk mellé állítaniuk a parasztságot (a javarészt Olaszország déli térségeiben földből élőket), és nem tudták egyesíteni erejüket azon városi munkásságéval, amely főképpen Itália északi ipari központjaiban összpontosult.

Gramsci ebben az értelemben valóban nemzeti-népi kollektív akaratot kívánt létrehozni munkásság és parasztság osztályszövetsége által. Valóban egy új történelmi blokkot, egy népi és nemzeti hegemoniát szeretett volna kovácsolni a tőkéseknek és a földbirtokosoknak alávetett osztályok egyesített erejéből. Gramscinál a „nemzeti-népi kollektív akarat” létrehozása tehát *antikapitalista politikája* része volt. Nem úgy, mint Békés Mártonnál, aki mindezt Gramsci antikapitalizmusa nélkül veszi át (ezzel forgatva ki az olasz kommunistát), és az Orbán-rezsim hegemoniaépítésének igazolására, a Fidesz–KDNP „nemzeti blokkjának” dicsőítésére használja fel.⁴³

Felfegyverzett idealizmus

Vizsgáljuk meg alaposabban is, miféle filozófiai idealizmust tulajdonít Gramscinak Békés Márton. *Kulturális hadviselés* című könyve programját alkotó „tízparancsolatában” így írt:

„I. A gondolat vezet. II. A szellemé az elsőbbség az anyag fölött. III. Minden a szélesen vett kultúrában gyökerezik. IV. A kultúra kulcsa a nyelv. V. Az értelmezés hatalma a legerősebb uralmi eszköz. VI. Semmi sem történik a politikában, ami előzőleg már ne zajlott volna le a kultúrában. VII. A gazdasági gondok politikai problémákban gyökereznek, amelyek kulturális okokra vezethetők vissza ... VIII. Kulturális hegemonia nélkül nem le-

het stabil, tartós és maradandó politikai rendszert működtetni. IX. A korszaképítés a politikai rendszer neki megfelelő kulturális keretbe ágyazását jelenti. X. A kulturális hegemonia megteremtése türelmes, kitartó, hosszú távú stratégiát igényel.”⁴⁴

Mintha a szerző itt következetesen összekeverné Antonio Gramscit Benedetto Croce-val, azzal az olasz polgári-idealista történésszel, akivel szemben Gramsci a saját nézeteit kifejtette – akivel éppen vitában állt. Vagy mintha összekeverné Schmidt Máriával, akinek könyve legelső jegyzetében Békés Márton köszönetet mond, és akit fő intellektuális forrásként jelöl meg: „Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Schmidt Máriának a könyv megszületéséhez nyújtott felbecsülhetetlen szellemi segítségéért. A gondolat, amely szerint a legfontosabb a kultúra, tőle származik.”⁴⁵

Valójában természetesen nem Gramsci idealista, hanem Békés Márton. Ő az, aki szerint a lázadás „az eszmék lázadása”, a politika „valójában eszmék harca”.⁴⁶ Eközben a Gramsci által is osztott marxi hagyomány alaptétele az, hogy csak valóságos egyéneknek vannak eszméi, a politika pedig hús-vér emberek tevékenysége; még akkor is így van ez, ha mindezt a polgári-idealista gondolkodás megszépítő módon megfordítja, idealizálja és eszmék lázadásaként, illetve összeütközéseként ábrázolja.⁴⁷

Ha meg akarjuk érteni, hogy mi szüksége van Békés Mártonnak Gramscira, *miért éppen őt* akarja kulturalista-idealista okfejtéséhez felhasználni, meg kell vizsgáljuk, miféle idealizmus Békés Márton sajátja. Itt ugyanis e szó nem a mindennapokban megszokott értelmében használatos. Nem valamiféle naivitást jelent, álmodozást, valóságidegenséget vagy érzélgősséget. Éppen ellenkezőleg: két lábbal a földön álló, harcias és katonás idealizmust. Békés Mártonnál ez „radikális idealizmus”, sőt „felfegyverzett idealizmus”:⁴⁸

„A kultúrharc nem a kultúrán belüli, főképp nem kultúrák közötti háború, hanem harc a kultúráért. [...] Ez a könyv útmutató ahhoz, hogy miért, mivel és hogyan lehet / kell a politika háttérében ható kulturális szférát meghódítani. Vagyis a kulturális hatalomért folytatott küzdelem elméletéről és gyakorlatáról szól, arról, hogy miként lehet egy fennálló kulturális hegemoniát megkérdőjelezni, ellenhegemoniát kialakítani és megfordítani az uralkodó diskurzus pólusait.”⁴⁹

Békés Márton *Kulturális hadviselés* című kötete programszerűen alkalmazza a harcászat nyelvét a meghódítandó kulturális hatalomra. Nem sokkal később például így folytatja:

„A haditerv a következő: A stratégia nem más, mint a katonai erő alkalmazása a politikai cél érdekében. [...] Esetünkben a távlatos politikai cél a liberális kulturális korszak [...] lecserélése, mégpedig egy *konzervatív korszakra*. Az e stratégiai végcélhoz társított hadászati eszközök mindegyike arra szolgál, hogy a jobboldali politikai rendszer minél szélesebb s neki biztonságos otthot adó konzervatív korszakba illeszkedjék. [...] Hogy e stratégiai cél pontosan mivel érjük el, arra ad választ a hadműveleti terv – ennek legfontosabb eleme esetünkben a *kulturális hegemonia* létrehozása.”⁵⁰

Nos, ehhez kell neki Gramsci, hogy a hegemonia kivívásának-megszerzésének stratégiáját átvehesse tőle, miután természetesen azt *kulturálissá* rövidített értelmében fogja fel. „Aki a kultúra hegemoniáját felismeri és benne ki tudja alakítani a maga hegemoniáját, az végül mindent megnyer” – olvasható Békés Márton *Kulturális hadviselés* című könyvének hátlapján. Innentől már ismerős lehet minden szava: „A kulturális hegemoniaépítés elhúzódó lövészárkok-háború és nem villámgyors szuronyroham, [...] elnyújtott forradalom, nem pedig rögtönzött államcsíny. [...] Harcra fel!”⁵¹

Az Orbán-rezsim igazolása

Békés Márton katonás idealizmusának van azonban egy további célja is: idealizálni a fennálló rendet és elfedni annak egyáltalán nem ideális voltát. Miközben a szellem elsődlegességéről ír, az eszmék vezető szerepéről, az ideák és gondolatok primátusáról, a kultúra fontosságáról, elfedi, hogy az általa ünnepeelt Orbán-rezsim teljes erejével építi ki *saját újratermelésének anyagi alapjait*. Amíg ő udvari költőként a kultúra elsődlegességéről dalol, az „új fejedelem” állama (a szó tág értelmében, *integral state*-ként) egyszerre szervezi át a politikai és a polgári (azaz: civil) társadalmat.⁵²

Amíg Békés Márton magasztosan az ideák világára függeszti tekintetét, az új uralkodó osztály nem idealista. Nem rest beleártani magát a „mocskos anyagiakba” – nem áttal hozzányúlni *társadal-*

munk vagyonához, közös tulajdonunkhoz, életünk újratermelésének materiális alapjaihoz. Miközben trubadúrként lágy hangon énekel a szellem elsőbbségéről, a tőkefelhalmozás „ördögi malmai” brutális erővel forognak: páratlan gyorsasággal bővülnek magántőkealapok, ingatlanportfóliók és céghálózatok a „nemzeti blokk” erős embereinek kezében. Amíg Békés Márton a kultúra, a konszenzus és az önkéntes beleegyezés húrjait pengeti, masszív gazdasági térfoglalás, vagyona-átcsoportosítás és tulajdonszerzés zajlik. Ő azonban egy szót sem ejt kiszáritott közszolgáltatásokról, átvett vállalkozásokról, eltérített közbeszerzésekről, tendenciózusan célzott kormánytámogatásokról. Sem arról, hogy a hegemonia materiális feltételeit nemcsak önkéntes engedelmesség, hanem a kényszerítés és a kisemmizés is biztosítja.⁵³

Nem pusztán *kulturális* hegemoniaépítés zajlik és az Orbán-rezsim nem is kizárólag önkéntes beleegyezésen alapul, ahogyan azt Békés Márton láttatja. A hegemoniát kényszer páncélozza, a konszenzus mellett az intézményes kényszer is döntő szerephez jut. Ezt azonban elfedi Békés Márton kulturalista-idealista Gramsci-olvasata. Kulturális hatalomról sokat ír ugyan (hiszen ezt tekinti a politikai hatalom kulcsának), magáról a kultúráról azonban szinte semmit nem mond. A kultúra e képletben csak eszköz. A cél ugyanis a hatalom – a kulturális és általa a politikai hatalom – megszerzése és megtartása.⁵⁴

Összefoglalva

Gramsci szerint előbb a polgári társadalmon (vagy más néven civil társadalmon) belül kell pozíciókat szerezni annak érdekében, hogy aztán a politikai társadalom, vagyis az államhatalom is bevehető legyen. Így foglalható el a tág értelemben vett állam (*integral state*). A civil társadalom bevételeének célja nála a kapitalista állam, illetve – végső soron – a kapitalizmus meghaladása volt.

Gramsci számára e lassan araszoló, fokról-fokra előre haladó állóháború azonban csak mozzanata, alkotóeleme volt egy nagyobb és átfogóbb stratégiának: *egy antikapitalista stratégiának, amely végső soron a tőkés rendszert kívánta eltörölni.* E stratégia célja az osztályuralomnak alávetett munkásság és parasztság felszabadítása, a népi-nemzeti kollektív akarat megformálása és érvényesítése, hegemoniájuk kivívása, történelmi blokkjuk felépítése volt. Ez volt Gramsci politikai programja, hiszen Gramsci kommunista volt. Következetes antikapitalistaként igenis a marxi örökséget gondolta tovább a szel-

lemi és erkölcsi tényezők jelentőségének hangsúlyozásával, felhívva a figyelmet olyan intellektuális és morális jelenségek relevanciájára, amelyek az ökonomizmus megerősödése miatt addigra elhanyagolták és alárendeltté váltak a marxi hagyományon belül.

Lássuk, mi lett ebből Békés Mártonnál! Ő utólag igazolja az állam bevételét, a kultúra hatalmának kivívásával pedig tovább erősítene az Orbán-rezsimet. Nála Gramsci idealistává torzított bábja arra szolgál, hogy általa visszamenőlegesen is igazolhassa az államhatalmat 2010-ben megszerzők intézkedéseit, ünnepelhesse „nemzeti blokkjuk” nagyszerűségét, dicsérhesse tetteiket, korszakba ágyazhassa rendszerüket, megerősíthesse hegemoniájukat, utat mutathasson osztályuralmuk bebetonozásához – és *kulturális* hegemoniájuk kiépítése által helyeselhesse térnyerésüket. (Esetleg még javaslatokat is megfogalmazhasson e térszerzés jövőbeli irányaira és mikéntjére.) Békés Márton *igazolja, szentesíti* és – a szó lehető legtágabb értelmében – *idealizálja* az Orbán-rezsimet. Ődát zeng róla és neki, dicsőíti a hegémont, az új fejedelmet, megéneklí nagy győzelmeinek históriáját.⁵⁵

Amit eközben Antonio Gramscival tesz, nem más, mint az olasz antikapitalista második kirablása. Elsőként, még életében, a fasiszta Mussolini lopta el utolsó éveit – letartóztatta, száműzte és börtönbe vetette. Elhatalmasodó és kezeletlen betegségei miatt Gramsci idő előtt volt kénytelen búcsúzni az élettől. Élete utolsó bő tíz évében nyomorúságos körülmények közt rótt feljegyzéseivel az antikapitalista harchoz kínált fogalmakat, elemzéseket és stratégiát. Azzal, ahogyan Békés Márton e jegyzetek értelmét kiforgatta és felhasználta egy újjobboldali hegémónia igazolására, még egyszer meglopta őt. Ez Antonio Gramsci második kirablása.

Jegyzetek

¹ Békés Márton: Gramsci jobbról. *Mandiner*, 2018. július 31. Online: https://mandiner.hu/cikk/20180731_bekes_marton_gramsci_jobbról.

Békés Márton e 2018-as írására először Antal Attila válaszolt *Szerezzük vissza Gramscit!* címmel: „[...] ahhoz, hogy egyáltalán bármilyen politikai projektről meginduljon a gondolkodás, nélkülözhetetlen lesz Gramsci visszaszerzése a jobboldaltól!” – írta. Antal Attila: *Szerezzük vissza Gramscit! Mércse*, 2019. február 2. Online: <https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit/>.

Később, egy újabb írásában így folytatta: „[...] a hazai politikai baloldalnak sürgősen el kell kezdeni saját elvi-ideológiai alapjainak az összerakását, illetve az Orbán-rendszer annak kell tekinteni, ami, vagyis az autoriter formában működő kapitalizmus félperifériás termékének.” Antal Attila: A jobboldali gramscizmusról.

Újra. *Antal Attila blogja*, 2020. október 9. Online: http://www.antalattila.hu/2020/10/a-jobboldali-gramscizmusrol-ujra_9.html.

Ezzel értett egyet Fenyvesi Balázs is, amikor ezt írta: „Gramscit úgy szerezhetjük vissza, ha elkészítjük életművének 21. századi baloldali olvasatát, ami egy intellektuálisan párbajképes baloldal fontos előfeltétele lehet.” Fenyvesi Balázs: Gramsciról balról? *Avagy Gramsci* 130. *Mérce*, 2021. január 23. Online: <https://merce.hu/2021/01/23/gramscirol-balrol-avagy-gramsci-130/>.

Ez a tanulmány is ehhez a vitához és ehhez az erőfeszítéshez kíván hozzájárulni. Az írás elkészültéhez hatalmas segítséget nyújtottak a *Társadalomelméleti Kollégium* előbb 1987-ben, majd 2017-ben ismét megrendezett konferenciájának előadásai. Ez úton is köszönöm a kollégium egykori és mai tagjainak, különösen pedig e konferenciák szervezőinek munkáját Antonio Gramsci antikapitalista hagyományának megőrzéséért. Lásd: Turai Eszter: Hogyan politizáljunk a mai Magyarországon? 5 tipp Antonio Gramscitól. *Kettős Mérce*, 2017. május 30. Online: https://kettosmerce.blog.hu/2017/05/30/hogyan_politizaljunk_a_mai_magyarorszagon_5_tipp_antonio_gramscitol. Valamint: Turai Eszter – Nagy Kristóf – Kuklini Endre – Éber Márk Áron: Ki az az Antonio Gramsci és miért kell beszélünk róla? (Stúdióbeszélgetés.) *Új Egyenlőség*, 2018. január 26. Online: <https://ujegyenloseg.hu/ki-az-az-antonio-gramsci-es-miert-kell-beszelnunk-rola/>. A *Társadalomelméleti Kollégium* két fontos kötete a nyolcvanas évek végéről: *Tanulmányok Gramsciról*. (Szerkesztette: Banyár József, fordította: Dukát Judit, felelős kiadó: Szalai Zoltán.) Budapest, MKKE *Társadalomelméleti Kollégium*, 1989. Valamint: Antonio Gramsci: *Ifjúkori írások 1914–1926*. (Szerkesztette: Szalai Zoltán, fordította: Farkas Mária, Garami Szilvia, Sallay Géza, Szabó Tibor, felelős kiadó: Juhász János.) Budapest, MKKE *Társadalomelméleti Kollégium*, 1987.

- ² Hogylétéről levelek sorában tudósított, leveleinek két magyar kiadása is van. A korábbi: Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. (Fordította: Róna [Komját] Irén, a bevezetőt írta: Palmiro Togliatti.) Budapest, Szikra, 1949. A későbbi: Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. (Fordította: Gábor György – Zsámboki Zoltán, válogatta és az előszót írta Komját Irén.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. A börtönfüzetek esetében az alábbi két fő angol nyelvű forrásra támaszkodom: Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. (Szerkesztette és fordította: Quintin Hoare – Geoffrey Nowell Smith.) New York, International Publishers, 1971. Valamint: Antonio Gramsci: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. (Szerkesztette: David Forgacs.) New York, New York University Press, 2000.
- ³ Marcello Musto: Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. (Fordította: Baráth Katalin.) In Marcello Musto: *Egy „másik” Marx: Főbb fogalmak és új értelmezések*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2020. 12. E munkája az *Eszméletnek* köszönhetően önálló tanulmányként és kötetbe szerkesztve is megjelent magyarul. Tanulmányként: Marcello Musto: Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. (Fordította: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 19. (2007), 76. 69–83.
- ⁴ Eredetiben: Engels levele szerint Marx állítólag ezt mondta vejenek, a francia marxista Paul Lafargue-nak: „ce qu’il y a de certain c’est que moi, je ne suis pas marxiste.” Azaz: csak az biztos, hogy (ha Lafargue az, akkor) én (Marx) nem vagyok marxista. Engels levele Eduard Bernsteinhez, 1882. nov. 2–3. *Karl Marx*

és Friedrich Engels művei (MEM), 35. kötet, Budapest, Kossuth, 366. Vö. MEM, 22. kötet, 62.

- ⁵ Karl Marx: A szent család. MEM, 2. kötet, 91–92. (Kiemelés az eredetiben.) Rövidebb formában idézi: Musto (2020): i. m. 16.
- ⁶ Musto (2020): i. m. 20.
- ⁷ Musto (2020): i. m. 16.
- ⁸ Gramsci nem volt ezzel egyedül, előtte például Lenin is következetesen vitatta az ökonomista magyarázatokat és stratégiákat. Lásd például: Lenin: *Mi a teendő? Mozgalmunk élető kérdései*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. (Eredeti megjelenése: 1902.)
- ⁹ Antonio Gramsci: *Az új fejedelem: Jegyzetek Machiavellihez*. (Fordította és az utószót írta: Betlen János, szerkesztette: Bence György.) Budapest, Európa Kiadó, 1977. 66.
- ¹⁰ E túlzások és képtelenségek legtöbbjét Chantal Mouffe fogalmazta meg, több esetben is Norberto Bobbio-ra hivatkozva. (Az idézetek Mouffe-tól származnak.) Lásd: Chantal Mouffe: Introduction: Gramsci Today. (Angolra fordította: Colin Mercer.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979, 1–18., az idézetek forrásai: 1–3. Lásd még: Norberto Bobbio: Gramsci and the Conception of Civil Society. (Eredeti megjelenése 1968, angolra fordította: Carroll Morlera.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979. 21–47., lásd különösen: 30–36.
- ¹¹ Bobbioval vitatkozva e tézisek többségét alaposan cáfolja Jacques Texier. Abban a kérdésben, hogy e túlzások tarthatatlanok, Gramscival kapcsolatos minden vitájuk ellenére lényegében egyetértés van Raymond Williams, Louis Althusser, Perry Anderson és Peter D. Thomas között. De egyetértés van e tézisek tarthatatlanságáról itthon is, mások mellett Pankovits József, Szabó Tibor, Székely Gábor és Krausz Tamás között is.
- Lásd: Jacques Texier: Gramsci, Theoretician of the Superstructures: On the Concept of Civil Society. (Eredeti megjelenése 1968, angolra fordította: Hal Sutcliffe.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979. 48–79. Raymond Williams: Alap és felépítmény a marxista kultúraelméletben. (Fordította: Szarvas Márton, az eredetivel egybevetette: Kőszeghy Ferenc.) *Fordulat*, (2022), 30. 40–62. (Eredeti megjelenése: 1973.) Louis Althusser: Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes towards an Investigation. (Angolra fordította: Ben Brewster.) In Louis Althusser: *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York – London, Monthly Review Press, 1971. 127–186. (Eredeti megjelenése: 1970.) Perry Anderson: The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, 1/100. (1977), 5–78. Negyven évvel későbbi bővített újrakiadása: Perry Anderson: *The Antinomies of Antonio Gramsci*. London – New York, Verso, 2017. Peter D. Thomas könyve jórészt Perry Anderson és Louis Althusser Gramscira vonatkozó nézeteit vitatja: Peter D. Thomas: *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*. Leiden–Boston, Brill, 2009.
- A hazai szerzők köréből lásd: Pankovits József: *Gramsci és kora, Gramsci és a korunk: Tanulmányok*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2019. Valamint a Társadalomelméleti Kollégium 1989-es kiadványát: *Tanulmányok Gramsciról*. (Szerkesztette: Banyár József, fordította: Dukát Judit, felelős kiadó: Szalai Zoltán.) Budapest, MKKE Társadalomelméleti Kollégium, 1989. főként 1–84., vagyis:

Szabó Tibor: Gramsciról – ötven év múltán (1–24.), Székely Gábor: A politikus Gramsci (25–58.), valamint: Krausz Tamás: Gramsci és a húszas években megvalósult bolsevik alternatíva (59–84.).

- ¹² Gramsci (1977): i. m. 129.
- ¹³ Gramsci (1977): i. m. 129–130.
- ¹⁴ Gramsci (1971): i. m. 57–58. (Saját fordítás.)
- ¹⁵ Gramsci (1977): i. m. 205–206.
- ¹⁶ Gramsci (1977): i. m. 59.
- ¹⁷ Gramsci (1977): i. m. 59.
- ¹⁸ Gramsci szerint a történelmi blokk „[...] a természet és a szellem (alap és felépítmény) egysége, az ellentétes és a különböző dolgok egysége”. Gramsci (1977): i. m. 23. Vagy másutt: „Az alap és a felépítmények »történelmi blokkot« alkotnak [...]”. Antonio Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet: Válogatott írások.* (Szerkesztette: Rózsa Zoltán, az előszót írta és a jegyzeteket készítette: Sallay Géza, fordította: Fogarasi Miklós – T. Király Erzsébet – Rózsa Zoltán – Sallay Géza.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1965. 57., lásd még 61.
- ¹⁹ Lásd: Gramsci (1977): i. m. 70–71., valamint: Sallay Géza 3. végjegyzetét: In Gramsci (1965): *Marxizmus, kultúra, művészet.* i. m. 363.
- ²⁰ Antonio Gramsci: *Válaszút a pedagógiában.* (Szerkesztette és a bevezetőt írta Mario Alighiero Manacorda, fordította: Bólyai Imréné.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 79–80.
- ²¹ Lásd: Gramsci (1977): 23., 86–87., valamint: Gramsci (1965): i. m. 57., 61., 363.
- ²² Bobbio és Textier korábban hivatkozott vitája például eredetileg 1968-ból származik, Althusser nevezetes írása az ideológiáról és az ideológiai államapparátusokról francia eredetiben 1970-ben jelent meg. A börtönfüzetek első angol nyelvű válogatása – a Quintin Hoare és Geoffrey Nowell Smith által fordított és szerkesztett változat – 1971-ben látott először napvilágot. Az Új Jobboldal („Nouvelle Droite”) egyik fő szellemi atyjaként számontartott Alain de Benoist 1968-ban alapította meg kutatócsoportját (GRECE), amely mások mellett Gramsci újjobboldali olvasatára épít. 1970 és 1975 közé teszi a Gramsci-értelmezések „aranykorát” az a nemrég angolra fordított kötet is, amely Gramsci különféle olasz(országi) értelmezéseiről tájékoztat. Guido Liguori munkája olaszul először 1996-ben, majd 2012-ben jelent meg – a második, bővített kiadás immár angolul is olvasható: Guido Liguori: *Gramsci Contested: Interpretations, Debates and Polemics, 1922–2012.* (Angolra fordította: Richard Braude.) Leiden–Boston, Brill, 2022.
- ²³ Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldali új korszaka felé.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 240. Cornelius Castoriadis, Claude Lefort és Manfred B. Steger kapcsán Gramsci és a hegemonia posztmarxista olvasatáról ugyanebben lásd még: 241., 244–245.
- ²⁴ Vivek Chibber: *The Class Matrix: Social Theory after the Cultural Turn.* Cambridge–London, Harvard University Press, 2022. 80. Chibber ezt az értelmezést természetesen elutasítja; azért rekonstruálta, hogy bírálhassa.
- ²⁵ Gramsci (1977): i. m. 259.
- ²⁶ Gramsci (1977): i. m. 262.
- ²⁷ Gramsci (1977): i. m. 262–263.
- ²⁸ Alain de Benoist: *Kulturrevolution von Rechts: Gramsci und die Nouvelle Droite.* Drezda, Jungeuropa Verlag, 2017. (Első megjelenése franciául 1977, németül:

- 1985.) Magyarul lásd a vele készült interjút: Leimeiszter Barnabás: „Megjelent az újfajta jobboldal”: Beszélgetés Alain de Benoist-val. *Kommentár*, (2019), 2. 97–101.
- ²⁹ De Benoist (2017): i. m., különösen: 38–39. Lásd még: Czopf Áron: A metapolitika meghatározása. *Kommentár*, (2022), 2. 147–153.
- ³⁰ A jobboldali kiáltványok műfajából: Diego Fusaro: Ideje visszaszerezni Gramscit! Szabadítsuk meg a baloldaltól. (Fordította: Betlen János.) *Kommentár*, (2020), 2. 153–154. (Eredeti megjelenése: 2018.) A hazai fejleményekhez lásd e tanulmány I. végjegyzetét.
- ³¹ Lásd: Rob Van Kranenburg: Whose Gramsci? Right-wing Gramscism. *International Gramsci Society Newsletter*, (1999), 9. 14–18. Valamint: Sabri Deniz Martin: Metapolitik bis zum „Tag X”: Thor von Waldsteins Gramscianismus. In Vojin Sasa Vukadinovic (szerk.): *Randgänge der Neuen Rechten: Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2022. 99–127.
- ³² Lásd ehhez Kováts Eszter alapos német nyelvű elemzését: Eszter Kováts: Die „wahren Konservativen” und die kulturelle Hegemonie: Ideologische und diskursstrategische Verbindungen zwischen der Neuen Rechten in Deutschland und dem Orbán-Regime. In Vojin Sasa Vukadinovic (szerk.): *Randgänge der Neuen Rechten: Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2022. 341–365.
- ³³ Békés Márton itt elemzett, fontosabb írásai: Békés (2018): i. m., valamint: Békés Márton: *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest, KKTITKK, 2020; Békés Márton: *Nemzeti blokk. A Nemzeti Együttműködés Rendszere*. Budapest, KKTITKK, 2022.
- ³⁴ Békés (2020): i. m. 104., kiemelés az eredetiben.
- ³⁵ Szabó Tibor Benjámin például teljesen félreértette Békés Mártont 2019-ben megjelent írásában, amikor antikapitalizmust tulajdonított neki: Szabó Tibor Benjámin: Valami a vérről. *24.hu*, 2019. július 8. Online: <https://24.hu/belfold/2019/07/08/szabo-tibor-benjamin-bekes-marton-fidesz-orban-kultura-korszak-fordul-a-szel/>. Négy évvel később már pontosabban értelmezi: Szabó Tibor Benjámin: A kultúrpolitika Demeter Szilárd-korszaka a végéhez közeledik, és utána valami még vadabb, sötétebb jön. *444.hu*, 2023. július 8. Online: <https://444.hu/2023/07/08/borzalom-es-beke-van-a-szaharai-esoerdokban-a-posztfasizsma-uralom-kulturaja>
- ³⁶ Békés (2020): i. m. 283.
- ³⁷ Békés (2020): i. m. 10.; Békés (2022): i. m. 22.
- ³⁸ Békés (2020): i. m. 103.
- ³⁹ Lásd ehhez ismét e tanulmány II. végjegyzetét!
- ⁴⁰ Annexe: Athos Lisa’s Report. (Angolra fordította: Eleanor Chiari.) In Perry Anderson: *The Antinomies of Antonio Gramsci*. London – New York, Verso, 2017. 151–176.
- ⁴¹ Gramsci (1977): i. m. 13–16. Lásd még: Békés Márton: Posztliberális szintézis: Gramsci, Schmitt és a nemliberális demokrácia. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): *A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből*. Budapest, Jogállam és Igazság, 2023. 55–87.
- ⁴² Antonio Gramsci: A déli kérdés néhány aspektusa. In Antonio Gramsci: *Politikai írások 1916–1926*. (Válogatta: Szabó Tibor, fordította: Farkas Mária – Garami Szil-

via – Sallay Géza – Szabó Tibor – Vigh Éva.) Budapest, Kossuth, 1985. 231–259. (Eredetileg 1926-ban készült és befejezetlenül maradt.)

- ⁴³ Lásd főként: Békés (2020): i. m.; Békés (2022): i. m.
- ⁴⁴ Békés (2020): i. m. 9. Rokon ezzel a „Bibliofil kiáltvány” című fejezet első öt pontja is: 1. A szellem az elsőbbség, a gondolat zuhá a tettet, az eszmék vezetnek. 2. A gondolattal kezdődik minden. 3. Fő a kultúra! 4. A politikai változások a kultúrában már előbb lezajlott átalakulások következményei. 5. A kulturális forradalmak a szellem fölkelésével kezdődnek. Békés (2020): i. m. 280–284.
- ⁴⁵ Békés (2020): i. m. 393., 1. végjegyzet. Ha e gondolat valóban Schmidt Máriától származik, akkor bizonyára neki is kell megköszönnie.
- ⁴⁶ Békés (2020): i. m. 16. és az azt követő oldalak.
- ⁴⁷ Lásd: Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia. *MEM*, 3. kötet, 1976. különösen: 17–26.
- ⁴⁸ Békés (2020): i. m. 12., 280.
- ⁴⁹ Békés (2020): i. m. 8–9., kiemelés az eredetiben.
- ⁵⁰ Békés (2020): i. m. 10., kiemelés az eredetiben.
- ⁵¹ Békés (2020): i. m. 12.
- ⁵² Itt és most összpontosítsunk csak a *Matthias Corvinus Collegiumra* (az MCC-re) és a Békés Márton főszerkesztése alatt működő *Kommentár* folyóirat alapítványára: Vincze Miklós: Milliárdokat öntenek a kormányközeli alapítványba, de nem eleget ahhoz, hogy felújíthassák az ingyen kapott palotát. *24.hu*, 2023. június 25. Online: <https://24.hu/kultura/2023/06/25/ismeretlen-budapest-kommentar-folyoirat-alapitvany-puskin-utca-tranzit-haz-epites-tervezes-apm-consulding/>. Öttrészes elemzés az MCC-ről: Weiler Vilmos: Kulturális Blitzkrieg helyett lövészárkok-hadviselés – mennyire átpolitizált a Librit megvásárló MCC? I. rész. *Telex.hu*, 2023. június 19. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/19/mcc-ideologiamentes-elitekpezes-a-kulturalis-hegemoniaepites-arnyekaban>; Weiler Vilmos: MCC: százmilliárdokat tol az oktatásba a kormány, de ebből a magyar diákok 99 százaléka semmit nem fog látni. II. rész. *Telex.hu*, 2023. június 21. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/21/szazmilliardos-nagysagrendu-oroszagos-ingatlanbirodalmat-epit-ki-az-mcc>; Weiler Vilmos: MCC – Hogy az izléstelenség határa hol húzódik, mindenki magának eldöntheti. III. rész. *Telex.hu*, 2023. június 23. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/23/mcc-elitekpezo-mathias-corvinus-collegium>; Vig Emese: MCC Erdély: A Fidesz harmadik honfoglalása, rohadt sok pénzzel megtoldva. IV. rész. *Telex.hu*, 2023. június 28. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/28/mcc-erdely-a-fidesz-harmadik-honfoglalasa-rohad-t-sok-penzzel-megtoldva>; Weiler Vilmos: MCC-főigazgató: Teljes félreértés, hogy lehet úgy oktatni, hogy tessék, itt van tíz könyv Orbán Viktorról. V. rész. *Telex.hu*, 2023. június 30. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/30/szalai-zoltan-orban-viktor-mathias-corvinus-collegium-mcc-interju>.
- ⁵³ Mindebből természetesen nem következik, hogy az Orbán-rezsim ne volna megfelelő módon elemezhető Gramsci eszközeivel. Az azonban igen, hogy egy Gramscit követő elemzésből nem az Orbán-rezsim dicsérete következik. Lásd például: Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Dinamikus hatalom: Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 12. (2019), 26. 225–251., különösen: 229., 242–247. Valamint: Éber Márk Áron – Gagyai Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba: 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarorszá-

gon. *Fordulat*, 12. (2019), 26. 28–75., különösen: 31–37., 43–45., 58–67. Melegh Attila: Passzív forradalmak: A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológia Kutatóközpont, 2018. 179–194. Melegh Attila: Ellenhegemonia és egy új történelmi-politikai tömb felemelkedése. *Új Egyenlőség*, 2019. április 2. Online: <https://ujegyenloseg.hu/ellenhegemonia-es-egy-uj-tortenelmi-politikai-tomb-felemelkedese/>. Tágabban: Buka Virág Ilona – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat*, 15. (2022), 30. 7–39., különösen: 13–14., 32–34. Valamint: Öze Eszter: Hegemonia, munkáskultúra, paternalizmus: A társadalmi kérdés múzeumi reprezentációja Budapesten és Bécsben a 20. század elején. *Fordulat*, 15. (2022), 30. 87–122., különösen: 92–93., 100.

⁵⁴ Ez a fő állítása Farkas Zsolt irodalomkritikus-irodalomteoretikus háromrészes, nagyszerű írásának, amelyben Békés Márton *Kulturális hadviselés* című könyvét bírálta meg igen részletesen és alaposan: Farkas Zsolt: Komisszárkultúra I–III. Békés Márton: Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata – Kritikai olvasat. *Magyar Narancs*, 33. (2021), 31. [2021. augusztus 5.]; 33. (2021), 32. [2021. augusztus 12.]; 33. (2021), 33. [2021. augusztus 19.]. Online: <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/gondolkodasa-nagyon-kozel-all-orbanehoz-245237>, <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/orban-rendszere-radikalisan-ellensegelvu-es-megoszto-245341>, <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-fideszpartisag-a-donto-kriterium-245343>.

⁵⁵ Farkas (2021): Komisszárkultúra I. i. m.